

איל פריזינטי

מחקרים בתרבות יהודי ספרד

איל פריזינטי / א
מאן / ח

כתר הוצאה לאור

מרכז הקהלים והמחלקה לספרות עברית,
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מרכז משה דוד גאון
לתרבות הלאדינו

תוכן העניינים

פתח דבר

תמר אלכסנדר ויעקב בן־טולילה

מאמרים

אלי שי – 7

קללת האהבה – הקנסיונרו של החטאים ואסון הסירנות: קריאה חדשה
במר מאני לאברהם ב. יהושע

בתיא שמעוני

זהות במבחן – יהודה בורלא בין הווי ספרדי להווי ציונית

אליעזר פאפו

חייה ומפעלה הספרותי של לאורה פאפו, "בוכוריטה", המחזאית הראשונה
שכתבה בספרדית־יהודית

מיכל הלד

בין הנהר לים – ניתוח תרבותי ספרותי רב רובדי של שיר חתונה יהודי־
ספרדי מהאי רודוס

תמר אלכסנדר

קומו פואידי סיר? החידה הספרדית־יהודית

אורה (רודריג) שורצולד

חקר הספרדית־יהודית במזרח

יעקב בן־טולילה

חקר הספרדית־יהודית של צפון אפריקה (חכיתיה)

אברהם גרוס

משיחיות יהודית, נוצרית ואנוסית באיבריה בדור הגירוש ואחריו – אוירה
משותפת ויחסים סימביוטיים

ירון בן־נאה

חייהן של נשים יהודיות בירושלים העות'מאנית במאה הי"ט

עליזה מיוחס ג'ניאו

סנגורם של ישראל: הסנטור הספרדי אנחל פולידו פרנאנדס (1852–1932)
והפזורה הספרדית

גילה הדר

נישואים כאסטרטגיה של קיום והישרדות בקהילת שאלוניקי בתקופת
מלחמת העולם השנייה: המשכיות ותמורה

פנורמה

פלומה דיאז־מאס

הספרות הספרדית־יהודית

הקדמה מאת תמר אלכסנדר

עמדה

וינפרד בוסה

טרנסליטרציה, טרנסקריפציה ואדפטציה של טקסטים בלאדינו הכתובים
בכתב עברי

הקדמה מאת יעקב בן־טולילה

קורות וביקורות

מרדכי ארבל

תרבות הלאדינו בווינה

שמואל רפאל

אלנה רומרו, נפלאות ספר בן סירא בספרדית־יהודית (לאדינו)

רשימת משתתפים -

הנחיות למחברים -

Abstracts

List of Participants

חקר הספרדית-יהודית של צפון אפריקה [חכיתיה]*

יעקב בן־טווילה

הספרדית-יהודית שהייתה מדוברת עד לפני שניים או שלושה דורות בקהילות צפון מרוקו, יסודה בשפה שדיברו היהודים בספרד לפני הגירוש. הצורך להבחין בינה ובין אחותה, הג'ודזמו, ששימשה בתורכיה ובארצות הבלקן, הוא שמקיים את הכינוי חכיתיה. יוסף בן־עוליאל דן במקור השם הזה ודחה את הדעה, שהילכה כנראה בזמנו, שלפיה הוא קשור ב־Hakito, כינוי חיבה לשם הפרטי "יצחק"; לדעתו שורש המילה הוא השורש הערבי חכ"י (לדבר).¹ מסתבר אפוא שהשם מכון ללשון המדוברת בלבד, המשופעת במילים ערביות שנשאלו מן המוגרבית השכנה, היהודית או המוסלמית, ואפילו מן הערבית ששימשה בספרד.² אכן, ככל שעולים בסולם רשמיות המשלב פוחת והולך השימוש בערבית עד למידה אפסית ממש.³ מטעמי נוחות אפשר להחיל את השם חכיתיה על השפה כולה, אך אסור לשכוח כי יש בזו רבדים ספרותיים, שבהם היא משתפת בקוינה הספרדי-יהודי הכללי, אף שיש תכונות המייחדות אותה בהיותה חטיבה בפני עצמה. הדוברים היו מודעים למשלבים הגבוהים של השפה: אני זוכר מימי ילדותי שתמיד כינו בשם "לאדינו" את הגרסה הכתובה (תרגומים של ההגדה, של סידור התפילה וכדומה), וצריך בדיקה אם כך היה גם בלשון הרומנסות והקופלאס.

היום החכיתיה משמשת באורח חלקי בלבד ורק במשלבים מסוימים אצל בני הקהילות הללו, שרובם היגרו בינתיים ממרוקו לישראל או למדינות מערביות אחרות. יעקב חסן היטיב לתאר אותה "אוסף תכונות ייחודיות בדיבור הספרדי של כל אחד ואחד".⁴ תהליך שקיעתה של החכיתיה הואץ מאוד כתוצאה מן הנוכחות הספרדית בצפון מרוקו ב־1860, כשהספרדים כבשו את העיר טטואן למשך שנתיים ימים, וביתר שאת מאז כינון הפרוטקטורט ב־1912. בנישו הגדיר שני שלבים בדעיכתה: (א) התאמות וסיגולים תוך כדי האינטראקציה של דובר חכיתיה עם דובר ספרדי. התאמות אלו נתממשו על ידי הכללת "תיקונים" רבים בלהג, באופן שקירב אותו אל הספרדית הסטנדרטית; (ב) עזיבת הספרדית-יהודית לטובת הספרדית (ואני אוסיף מדעתי ומניסיוני: מתוך שמירה על אותן תכונות ייחודיות שכתב עליהן חסן). גבול המעבר בין שני השלבים האלה הוא ההבחנה בין שימוש כללי לשימוש פרטי – "שימוש פנימי בתוך ההווה הספרדית-יהודית או שימוש המיועד ליחסים עם החוץ. כשהבחנה זו מאבדת את משמעותה, סימן הוא כי הדיאלקט חדל להתקיים".⁵ באותו

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שהרציתי בכנס "מצב המחקר בחקר לשונות יהודי ספרד והמוזר וספרויותיהם" שהתקיים באוניברסיטת חיפה בימים כה-כו בניסן תשס"ב (7-8 באפריל 2002).

1. J. Benoliel, *Dialecto judeo-hispano-marroquí o hakitia*, R. Benazeraf (publisher), Madrid 1977, pp. 3-4. פרופ' משה בר-אשר מצא בקהילות הספרדיות של דרום מערב צרפת את השימוש בפועל haquéter במובן "לדבר"; לדבריו קיים בערבית הצפון אפריקנית שורש hkt, שעניינו שיחה ודיבור. צריך לומר כי הקהילות הללו קיימו קשרים ידועים עם יהודי צפון מרוקו.

2. P. Bénichou, "Observaciones sobre el judeo-español de Marruecos", *Revista de Filología Hispánica*, 7 (1945), pp. 228-229. שם הראה פול בנישו כי יש מילים חכיתיות המשקפות את הערבית שהייתה מדוברת בספרד; למשל asemite (סולת) מציגה את המכפל המאפיין את אותיות השמש אחרי היידוע הערבי, שאבד כמובן במקבילתה הספרדית acemite, אך העובדה שהיא מקיימת את העיצור [t] מצביעה על מקורה האיברי, לפי שבמרוקו המילה נשמעת: [d]-ב-[assmid]. הערבית ההיספנית בימי הביניים מציגה את העיצור /t/ בסוף המילה הזאת. הוא הסתמך בדבריו על ספרו של פדרו דה אלקלה - P. de Alcalá, *De lingua arabica libri duo (Arte and Vocabulista)*, Göttingen 1883. הספרדים הנוצרים, כדרכם, הוסיפו את התנועה /e/ בסופה. ברוב הלהגים הערביים האחרים נמצא /d/ או /d'.

3. ראו הערה 17 להלן.

4. I. Hassán, "Testimonios antiguos de la jaquetia", *La lengua y la literatura españolas en África, V Centenario de Melilla*, Casado-Fresnillo (ed.), Melilla 1998, pp. 147-169.

5. בניישו 1945 (הערה 2 לעיל), עמ' 218.

מאמר, שנתפרסם לפני יותר מחצי מאה, ציין בנישו כי "הדיאלקט, או חלק גדול ממנו, הוא לא יותר מזיכרון בלבד, הממשיך לחיות רק בקרב אנשים מן הדור הקודם".⁶

על רקע זה, נקל להבין, כל חוקרי החכיתיה מכירים טובה ליוסף בן-עוליאל, על שכתב בשנות העשרים של המאה הקודמת תיאור מדעי מפורט של ההגה, ראשון מסוגו.⁷ חיבורו ראה אור בהמשכים בבימה מכובדת, *Boletín de la Real Academia Española*, בשנים 1926–1952.⁸ התיאור של בן-עוליאל מהווה את רוב המניין ומסד הבניין לכל מה שידוע היום על החכיתיה. הוא הציל מן השכחה פרטים רבים, בתחום המורשת התרבותית (טקסטים בעל פה, פתגמים וכדומה), בתחום הדקדוק (תורת ההגה והצורות) ובתחום אוצר המילים. ואולם גם בן-עוליאל לא העלה את הנתונים שלו אלא מן הזיכרון "הקהוי והמעומעם אחרי חמישים שנות גרות בארצות שאין מדברים בהן ספרדית והחכיתיה איש לא שמע עליה שם".⁹ הוא זכר את ההגה כפי ששמעו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, בתקופה שעדיין שימש באורח נרחב וספונטני. בכל זאת, למקצת מן התכונות שהוא מנה בחכיתיה הוא ייחס תפוצה מוגבלת – בנסיגה, מחמת כיבושי תהליך הרה-היספניזציה שכבר אז החל ואשר קיומו התאשר לימים, עם גילוי הפרוטוקולים של ועד הקהילה בטנג'יר מן השנים 1861–1875.¹⁰ הפרוטוקולים מציגים השפעות רבות מצד הספרדית הסטנדרטית; אמנם הם משקפים משלב רשמי, אך השפעות מן הספרדית נמצאו גם בכתבי יד של מעשיות וכתובות מסוף המאה השמונה עשרה או מראשית המאה התשע עשרה, כגון כ"י בן-צבי 3568,¹¹ כ"י 3716 מן הספרייה הלאומית,¹² וכ"י ששון 672, שיש בו כרוניקות משנות השלושים של המאה התשע עשרה ותיאורו במאמר שעתיד להתפרסם בקרוב;¹³ שם מתועד למשל הצירוף לה ג'ודיריאה בייכ'ה, שבו ה-"j" הספרדית ממומשת פעם בגימ"ל עם גרש ופעם בכ"ף רפה. מצאתי שם שמונה מקרים של jota בגימ"ל עם גרש כנגד שבעה בכ"ף רפה (ואף לא מקרה אחד של זי"ן עם גרש), רובם בקטע המתאר אירוע שקרה בשנת 1837.

גם לערבית-יהודית היו מהלכים בקהילות הללו – צדק יוסף שטרית בהניחו את קיומה של דו-לשוניות ספרדית-יהודית / ערבית-יהודית,¹⁴ שאם לא, קשה להסביר את הכמות העצומה של מילים ערביות בחכיתיה. ואולם עדיין צריך מחקר אם דו-לשוניות זו הייתה של פרטים או של הקהילה כולה,¹⁵ אם רק הגברים או גם הנשים השתמשו בשתי השפות, באיזו מידה ולאילו צרכים, כלומר אם נתכונן סוג של דיגלוסיה, ומה היה חלקם בה של מהגרים מקהילות אחרות, ה-"forasteros", "זרים" כפי שכינו אותם, וכנראה לא בלי סיבה לשונית.¹⁶ מכל מקום, המעבר המסיבי לספרדית המודרנית של בני הקהילות הללו אינו מסתבר אלא אם נניח שלרכיב הערבי בדיבורם היה מעמד משני. הוכחה לכך היא ההימנעות מן השימוש ביסודות ערביים כל אימת שנוקטים משלב גבוה.¹⁷

6. שם, עמ' 209.
7. קדמו לו כמה פרסומים קטני כמות, אך למקצתם היה ערך מדעי. ראו חסן 1998 (הערה 4 לעיל), עמ' 7–10.
8. J. Benoliel, "Dialecto judeo-hispano-marroquí o hakitia", *Boletín de la Real Academia Española*, 13 (1926), pp. 209–233, 342–363, 507–538; *ibid.*, 14 (1927), pp. 137–168, 196–234, 357–373, 566–580; *ibid.*, 15 (1928), pp. 47–61, 188–223; *ibid.*, 32 (1952), pp. 255–289. רפאל בן-אזורף הוציא לאור בספר. ראו בן-עוליאל 1977 (הערה 1 לעיל).
9. ראו בן-עוליאל 1977 (שם), עמ' 96.
10. S. Pimienta, *Libro de Actas de la Junta selecta de la Comunidad Hebrea de Tanger desde 5621 hasta 5635*, Paris 1992.
11. ראו חסן 1998 (הערה 4 לעיל), עמ' 19–24.
12. I. Hassán, "Más hebraísmos en la poesía sefardí de Marruecos: Realidad y ficción léxicas", *Sefarad*, 37 (1977), pp. 373–428.
13. י. בן-טוליה, "המבול שהיה בטיטואן וסיפורים אחרים: כרוניקות שנרשמו בספרדית-היהודית מצפון אפריקה", ספר היובל לכבוד פרופ' משה בר-אשר (בדפוס).
14. J. Chetrit, "Judeo-Arabic and Judeo-Spanish in Morocco and their Sociolinguistic Interaction", *Readings in the Sociology of Jewish Languages*, J. Fishman (ed.), Leiden 1985, pp. 261–279.
15. לעניין דו-לשוניות בקהילה אחת בצפון מרוקו, ראו J. Martínez Ruiz, "Lenguas en contacto: judeo-español y árabe marroquí: interferencias léxicas, fonéticas y sintácticas", *Cuarto Congreso Internacional de Hispanistas*, II, Salamanca 1982, pp. 237–249.
16. הכינוי הזה מקורו במפגש בין המגורשים לתושבים שהחל בסוף

המאה החמש עשרה בערים הגדולות של מרוקו. ראו: P. Diaz-Mas, *Los sefardíes. Historia, Lengua y Cultura*, Barcelona 1986, p. 73. טענתי היא הסיבה להמשך השימוש בו בקהילות הצפון נעוצה בהבדלים התרבותיים, ובכלל זה הלשוניים, שבין דוברי הערבית-יהודית לדוברי הספרדית.

17. Y. Bentolila, "Alternances d'hébreu et de judéo-espagnol dans un Daroush marocain", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis* (Studi Camito-Semiti, 5), S. Morag, M. Bar-Asher & M. Mayer Modena (eds.), Milan 1999, pp. 203–219. דהרשות שהיה נהוג לשאת בתניגות בר מצווה ובימי זיכרון מציגות לשון מעורבת ספרדית יהודית / עברית (וארמית בכלל זה), מתוך היתרות בולטת מן השימוש במילים ערביות.

18. ראו: בנישו 1945 (הערה 2 לעיל); חסן 1998 (הערה 4 לעיל), עמ' 28–32.

19. I. Guershon, "El reencuentro lingüístico de españoles y judíos marroquíes: ¿con ocasión de la guerra de África?", *Proyección histórica de España en sus tres culturas: Castilla y León, América y el Mediterráneo*, II, E. Lorenzo Sanz (ed.), Junta de Castilla y León 1993, pp. 99–104.

20. לסיכום ביניים של העשייה הזאת ראו S.G. Armistead, "Judeo-Spanish Ballad Research", *The Sepharadi and Oriental Jewish Heritage*, I. Ben-Ami (ed.), Jerusalem 1982, pp. 225–235.

21. M. Alvar, *Endechas judeo-españolas: Estudio léxico y vocabulario*, Madrid 1969; *idem, Cantos de boda judeo-españoles*, Madrid 1971.

22. O. Anahory-Librowicz, *Florilegio de romances sefardíes de la Diáspora (una colección malagueña)*, Madrid 1980.

23. S.G. Armistead, "El cancionero judeo-español de Marruecos en el siglo XVIII (Incipits de los Ben-Cūr)",

בניגוד לג'ודזמו המזרחית לחכיתיה היו קשרים רבים עם הספרדית שבחצי האי לכל אורך התקופה, בגלל הקרבה הגאוגרפית ובגלל נוכחות ספרדית ופורטוגלית בכמה ערי חוף בצפון אפריקה: סיאוטה, מליליה, אורהן, טנג'יר, ארסילה ולערש.¹⁸ יצחק גרשון הדגיש את התפקיד המיוחד שמילאה קהילת גיברלטר בתהליך הרה-היספניזציה.¹⁹

המלומדים שגילו עניין בחכיתיה – ספרדים ואחרים – היו ברובם בעלי אוריינציה תרבותית-היסטורית, להוטים לאסוף עדויות רבות של הלשון הספרותית בעל פה – רומנסות, קופלאס, קינות, שירי חתונה וכדומה.²⁰ את הטקסטים האלה הם פרסמו בליווי פרשנות טקסטואלית, ספרותית ותרבותית, כמו גם בתעתיקים פונטיים ובניתוחים פילולוגיים המבקשים לזרוק אור על טיבו הלשוני של הלהג. מן הראוי להזכיר כאן את מנואל אלוואר,²¹ אורו אנהורי-ליברוביץ,²² שמואל ג' ארמיסטד²³ ויוסף ה' סילברמן,²⁴ בנישו,²⁵ שושנה וייך-שחק,²⁶ ארקדיו דה לארריאה-פלסין,²⁷ חואן מרטינו רויז²⁸ ועוד. בנישו מתגלה במאמרו מ-1945 כפילולוג מעולה. את החומרים לרומנסירו שפרסם הוא אסף ממידענים מאורהן ומבואנוס איירס; ובמידה מסוימת הוא גייס גם את זיכרונותיו האישיים בהיותו בן למשפחה חכית'פונית. הוא היה מודע למגבלות החומר שבידו – טקסטים המשקפים מצד אחד השפעות מן הספרדית הסטנדרטית האופפת את המידענים שלו ומצד אחר תכונות ארכאיות קפואות הנעוצות באופיים הספרותי. הוא טען שיש עניין בהשוואת לשון הרומנסות עם השפה המדוברת, הנבדלת ממנה אך משתקפת בה; שהתכונות מן הספרדית "הנורמלית" המצויות ברומנסות מוכיחות כי תודעת הקסטיליאנית "הנכונה" מעולם לא פסה מבני הקהילות האלה; ושהעיון ברומנסות עשוי להנהיר את היחסים ההיסטוריים בין הלהג ובין הספרדית מחצי האי.²⁹

הרומנסירו החכיתי משקף משלב גבוה של הלשון, הוא מכוון אל ספרדית "טהורה", בין עתיקה בין חדשה, ולכן התמונה של הלשון המדוברת שהוא מספק חלקית. אחד היתרונות הגדולים של עבודת בן-עוליאל הוא שהוא ראה בלהג שפה חיה מדוברת ולא רק שפה ספרותית. גם חסן, שחלק גדול ממחקריו מוקדש לההדרה ולניתוח של טקסטים ספרותיים, גילה עניין רב בהיבטים של הלשון המדוברת, שזיכרון קולותיה חי אצלו מימי ילדותו בעיר סיאוטה עם קרובות משפחה שעדיין נזקקו לחכיתיה בשיחן היום יומי. עוד יש לציין ששני האישים עוסקים ביסוד העברי שבחכיתיה. אצל כל האחרים אתה מוצא פה ושם הערה הנוגעת לעברית, אך לא דיון שיטתי; והדבר מובן: הרי היסוד העברי שברומנסות דליל ביותר.³⁰ ויש להזכיר כאן את פרנסיסקו קאנטירה, שליקט כ-100 מילים עבריות מן השירה הספרדית שנדפסה עד 1952, כולל האסופות המרוקניות.³¹

בן-עוליאל (1977) ייחד ליסודות העבריים סעיפים שלמים בספרו: סעיף 9 בפרק השלישי המוקדש לפועל; סעיפים 6, 7, 9 בפרק הרביעי

המוקדש לשם; סעיף 5 בפרק החמישי המוקדש לשם התואר, ועוד. וכן בגלוסר, שבו המילים העבריות מובאות בציון שיוכן האטימולוגי. אשר לחסן, נוסף על הערות הנוגעות לעברית המפוזרות במחקריו הפילולוגיים הוא כתב מאמר שיש בו משום השלמה לאוסף של קאנטירה, ובו ניתח למעלה מ-200 מילים, בעיקר משני הכרכים האחרונים של לארריאה-פלסין שטרם ראו אור בשעה שקאנטירה הכין את רשימתו. לזכותו של לארריאה-פלסין ייאמר כי הוא אסף כמות עצומה של חומר, ואולם הוא לא הצטיין בדיוק מדעי וכנראה גם לא ידע עברית במידה מספקת.³² חסן, במלאכת מחשבת פילולוגית-ספרותית הצליח לפענח צורות עבריות (או דמוי עבריות) שונות ומשונות שלארריאה-פלסין רשם משמיעה או מתוך העתקת כתבי יד. וקשה להכריע באילו מקרים מקור השיבוש הוא אוזנו של החוקר (לארריאה-פלסין) או פיו של המידען, שהרי, כפי שהטעים חסן,³³ לרבות מן המילים העבריות המופיעות ביצירות הספרות לא היו מהלכים בלשון הדיבור, כלומר הן מייצגות את העברית "הטהורה" ולא "המותכת",³⁴ והן הוכנסו בטקסטים בידי מחברים ידענים. הבנה – או מסירה – מוטעית של ביטוי עברי עשויה להוליד גרסה חדשה של הטקסט או לברוא "מילת כביכול",³⁵ ולפעמים נודע לה אפקט קומי, כמו בצירוף más alto ("גבוה יותר" או "למעלה מזה") שרשם לארריאה במקום השם הפרטי מזל-טון[ב](!).³⁶ אי-הבנת הנשמע עשויה להיות גורם "מתוך"; לדוגמה הביטוי "ביום ובלילה", שנרשם בגלוסר עממי של החכיתיה³⁷ בצורה "ויאמר ובלילה"(!), המשקפת מן הסתם לשון של נשים או של עמי ארצות.³⁸

הנוכחות המסיבית של הספרדים בצפון אפריקה והמגע היום יומי של כל חלקי האוכלוסייה היהודית שם (ולא רק הסוחרים וכדומה) עמם זירזו מאוד את המעבר מחכיתיה "מסתפרדת" לספרדית כמעט נקיה – בניהם של דוברי החכיתיה לא נקטו אותה כי אם בבית (הפרטי או הקהילתי) פנימה ולצרכים מוגדרים; בדיגלוסיה שנתכוננה הייתה החכיתיה הווריאנט הנמוך. מצב זה נמשך כל עוד איימה החכיתיה על תדמיתם הלשונית של צעירי הקהילה, שביקשו השכלה, קידום ואמנסיפציה תרבותית. רבים אכן השיגו את מבוקשם זה, והספרדית המודרנית על כל מטען נכסיה הייתה להם ללשון עיקרית. מילוי אותם מאוויים היה בו משום תנאי הכרחי, אם כי לא תמיד מספיק, לשיבה אל החכיתיה ואל חיבובה. נדרש גם ריחוק מקום, תנאי שנתמלא עם ההגירה אל ארצות אחרות. הוצאת מאמריו של בן-עוליאל בספר במהדורה מקובצת היא סימפטום; הלוא הוא שהציב יד לחכיתיה והעניק לה לגיטימיות.

משעה שהיא לא נתפסה עוד סתם כספרדית מקולקלת, אלא לשון שנודעו לה עצמאות ויחוס, החלו להתרפק על זכרונה ולהחיות מקצת משימושיה, ולו כדי לעשותה ביטוי של זהות הקבוצה. בשאיפה הזאת לקחו חלק פעיל הדיוטות, מהם בעלי כשרון יצירה, והם גם כתבו

Nueva Revista de Filología Hispánica, 22 (1973), pp. 280–290; *idem*, "La colección Nahón de romances judeo-españoles de Tánger", *La Corónica*, 5, 1 (1976), pp. 7–16; *idem*, "Otro calco semántico en el judeo-español marroquí: libre 'virgen'", *Estudios Sefardíes*, 1 (1978), pp. 133–138; *idem*, "Judeo-Spanish Ballad Research", *The Sephardi and Oriental Jewish Heritage*, 1. Ben-Ami (ed.), Jerusalem 1982

S.G. Armistead and J.H. Silverman, 24 "Four Moroccan Judeo-Spanish Folksongs Incipit (1824–1825)", *Hispanic Review*, 42, 1 (1974), pp. 83–87; *idem*, *Judeo-Spanish Ballads from New York*, Berkeley 1981; *idem* with the collaboration of O.A. Librowicz, *Romances judeo-españoles de Tanger recogidos por Zarita Nahón*, Madrid 1977

25. ראו: בנישו 1945 (הערה 2 לעיל); *idem*, *Romances Judeo-españoles de Marruecos*², Madrid 1968; *idem*, "Notas sobre el judeo-español de Marruecos", *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 14 (1960), pp. 307–312

26. שושנה וייך-שחק, שירי מחזור החיים של היהודים הספרדים במרוקו, ירושלים תש"ן; *idem*, *Romancero sefardí de Marruecos: antología de tradición oral*, Madrid 1997

27. A. de Larrea Palacín, *Cuentos populares de los judíos del norte de Marruecos*, Tetuán 1943; *idem*, *Cancionero del norte de Marruecos: Romances de Tetuán*, Madrid 1952; *idem*, *Cancionero judío del norte de Marruecos: Canciones rituales hispano-judías*, III, Madrid 1954

28. J. Martínez Ruiz, "Morfología del judeo-español de Alcazarquivir", *Miscelánea Filológica dedicada a Mons. A. Griera*, II (1960), pp. 103–

העברי "כ"ז" (במשמעות 27: [kasiem] > [...] > [kafzajin]).

36. חסן 1977 (שם), עמ' 424-425.

37. E. Alfalo, *Lo que yo sé: Manual de Haketia*, Madrid 2000. וראו הערה 46 להלן.

38. לעניין הרבדים החברתיים של המשתמשים בחכיתיה התמונה אינה שונה בהרבה מזו שתיאר בר-אשר על אודות דוברי הערבית היהודית המרוקנית או האלג'ירית. על הערבית היהודית המרוקנית ראו משה בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 150-152. על הערבית היהודית האלג'ירית ראו שם, עמ' 268-270. דוברים נחלקים, להערכתו, לידענים ביהדות; לידעי קרוא עברית (לצורכי תפילה וכדומה); ולשאנים יודעים לקרוא עברית (ובכללם רוב הנשים).

39. באפריל 1995 הרצינית במרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם באוניברסיטה העברית בירושלים על חשיבותן של יצירות פולקלור אלו בחכיתיה למחקר הבלשני.

A.B. de Bendelac, *Los Nuestros: Sejiná, Letuarios, Jaquetia y Fraja: Un retrato de los sefardíes del norte de Marruecos a través de sus recuerdos y de su lengua (1860-1984)*, New-York, Bern, Frankfurt y Paris 1987; *idem*, *Voces Jaquetiescas*, Caracas 1990; *idem*, *Diccionario del Judeoespañol de los Sefardíes del Norte de Marruecos*, Caracas 1995.

41. החוקרת ציינה ליד כל ריאיון את עיר מוצאו של המידען.

42. השיקול היחיד שעשוי להצדיק את קיומו של החלק הזה, הממלא יותר מ-470 עמודים, הוא אפשרות הצורך לברור מילה חכיתית מתוך ידיעתה בספרדית; ואין צורך לומר כמה נירה אפשרות זו.

43. למשל היא הביאה את bassuy בתורת מילה עבדית, אך לא קשרה אותה אל bazuy שהעתיקה ממילונן של

אסופת הפתגמים החכיתיים של אניטה לוי ז"ל בכתב יד במחברת, שתצלום ממנה קיבלתי מידי בני משפחה כשהייתי במונטריאל בשנת 1990; וכן, בייחוד, בתחום היצירה האמנותית החדשה: מערכונים הומוריסטיים, כמו אלה שכתבו וביצעו סולי לוי⁴⁵ והאחים אסתר אפללו ממדריד ומוזי כהן מפריז – מחברים אלו מציגים ידיעה מרשימה בלהג.⁴⁶ אף על פי שהחכיתיה בכתביהם היא לשון משוחזרת, אפשר לסמוך על זכרונם ועל כשרונם המבורך ולכלול את החומרים שהם מספקים במחזור הנתונים. גם הפרוטוקולים של ועד העדה בטנג'יר מונחים עתה על שולחנות העבודה של יוסף בנז'ו ושל האחים גלדיס ושלמה פימיניטה. כל אחד מהם בנפרד, משום מה, רואה את עצמו מופקד על תעתיק החומר ועל ניתוחו. אם המלאכה תצלח אין ספק שייתוסף למאגר ידיעותינו חומר חשוב ביותר.

רוב העבודה המדעית שנעשתה עד כה בתחום חקר הלהג נסב על תיאורו כלשון רומנית. היסוד הערבי עדיין מחכה לגואל,⁴⁷ ואילו הרכיב העברי טופל מעט. לפן הזה ניסיתי אני להרים תרומה כפי יכולתי. המאמרים שפרסמתי מוקדשים ליסוד העברי בלשון הרגילה,⁴⁸ ואף אני ליקטתי ממנה בהקלטות; או לפתגמים, שלבדיקתם אני מקדיש מזמני, בשיתוף פרופ' תמר אלכסנדר.⁴⁹ כמו כן, ובאור מופת מילוני של דוד בוניס על היסוד העברי בג'ודזמו,⁵⁰ מנסה אף אני להכין מילון שיתעד ויסביר, עד כמה שידי משגת, את גילויי העברית בחכיתיה.

בן-עוליאל. ראו בן-דלק 1995 (הערה 40 לעיל), עמ' 69. כמו כן היא רשמה את הערכים bet chimuch (שם, עמ' 77) ו- hadachot (שם, עמ' 337) בלי להיות מודעת כי אלו מילים שנתערבו בשיח החכיתי של מרואייניה מן העברית החדשה.

R. Benazeraf, *Recueil de "Refranes" (proverbes) judéo-espagnols du Maroc (Hakitia)*, Paris 1978. 44

S. Lévy, *YAHASRA: Escenas Haquetiescas*, Montréal 1992. 45

46. אסתר אפללו היא אישה מלאת מרץ, המכריזה, בלא מעט הצדקה, כי היא יודעת חכיתיה על בורייה מעבודתה כשהייתה אחות בבית החולים היהודי של טנג'יר בשנות הארבעים של המאה הקודמת, בשעה שלבריה החכיתיה עדיין הייתה לשונן העיקרית של רבות מן המאושפזות. זה לא כבר היא אזרה עוז להוציא לאור מילון קטן ונלבב לחכיתיה, ובענותנות חנינת אף נתנה לו את השם *Lo que yo sé*, מה שאני יודעת (אפללו 2000 [הערה 37 לעיל]).

47. כל מה שיש בידנו עתה הן הערות של בן-עוליאל ושל בנישו. ראו למשל בנישו 1945 (הערה 2 לעיל), עמ' 224 ואילך. מאמרו של מרטינו רויז יוחד להשפעות של הערבית המרוקנית על הספרדית-יהודית, אולם החוקר התעלם לחלוטין מן האפשרות שחלק מן התכונות השמיות שהוא מנה בלהג מקורן ביסוד העברי שבו. ראו מרטינו רויז 1982 (הערה 15 לעיל). ראו גם לחקור את הזיקות הלשוניות שבין הערבית היהודית המרוקנית ובין החכיתיה.

48. ראו: יעקב בן-טולילה, "המילים העבריות בחכיתיה", מקדם ומים, ה (תשנ"ב), עמ' 59-66; *idem*, "Le composant hébraïque dans le judéo-espagnol marocain", *Judeo-Romance Languages*, I. Benabu and J. Sermoneta (eds.), Jerusalem 1985, pp. 27-40.

T. Alexander and Y. Bentolila, "Elementos hispánicos y jaqueticos en los refranes judeo-españoles de Marruecos", *Jewish Studies in the Turn of the 20th Century, II: Judaism from the Renaissance to Modern Times*, pp. 421-429, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998.

D.M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993. 50